

תרומתו של מומר יהודי ממארוקו לפולמוס המוסלמי נגד היהודים והיהדות

חנה לצרוס־יפה

מומרים ממלאים מאז ומתמיד תפקיד מרכזי בפולמוס הבין־דתי, בנסותם להצדיק, כביכול, את עצם המרת דתם על־ידי הוכחה שדת האם אשר ממנה יצאו לא היתה ראויה לאמונם ו/או שדת האם היא היא שהובילה אותם לצעדם המהפכני. כך גם בפולמוס המוסלמי נגד היהדות מראשיתו ממש (כעב אלאחבאר, נהב בן מנבה ורביס אחרים) ובשיאו, כאשר מומר כמו סמואל אלמגרכי (מת 1175) סיפק, למעשה, לפולמוס המוסלמי נגד היהדות והיהודים מערכת טיעונים סדורה, הגיונית ומבוססת על ידיעה ממשית של המקורות והמנהגים היהודיים.

בין המומרים שבאו בעקבות סמואל, אך היו יותר עממיים ממנו בטיעוניהם, היה גם יהודי עלום שם, שמ' פרלמן הסב לראשונה את תשומת־הלב אליו לפני כחמישים שנה. יהודי זה חי במארוקו תחת שלטון בנו מרין וכתב את כתבי־הפולסטר שלו כנראה בסוף המאה ה־14, 16 שנה לאחר שהתאסלם עם בני ביתו ונקרא בשם הסתמי עבד אלחק אלאסלאמי. מ' פרלמן סקר את עיקרי תוכנו של כתב פולסטר זה, לפי סדר הדברים בכה"י (הציטוטים מן הערבית ניתנו במאמרו בערבית באותיות עבריות — בשל סיבות טכניות בלבד. כל כתיב־היד הם בערבית וכוללים תעתיקים פונטיים מעניינים של פסוקי תנ"ך בעברית). ברצוני למלא כאן אחר סקירתו של פרלמן, לפי שיטות הפולמוס והפרשנות הנקוטות בידי עבד אלחק, אך נראה לי שהטקסט כולו (40 עמודים קטנים, בכתב מגרבי ברור וקריא) ראוי למהדורה מלאה ובייחוד לתרגום — לשימושם של חוקרי תולדות עם ישראל, תולדות פרשנות המקרא ותרגומו וכיו"ב.

פירוט ההפניות הביבליוגרפיות — ראה בסוף המאמר.

1 ראה: פרלמן, עמ' 190-191, 173-176. בכה"י, עמ' 40, מכונה השליט אבו סעיד עת'מאן מבנו מרין 'אמיר אלמוסלמין' ומחדש עקבות הדת' ('מגידד את'אר אלדין'). על מונח זה כפי יהודים ומוסלמים — ראה: לצרוס־יפה, הערכה, עמ' 5, 7.

א. פסוקי מקרא ומדרשים

עבד אלחק חוזר גם הוא על טענות היסוד של הפולמוס המוסלמי נגד התנ"ך והיהודים,² כגון אשמת הזיוף ('תבדיל') של כתבי־הקודש או טענת ההפקעה ('נסח' — אברוגאציה), שאותה הוא מסמיך, כנראה, גם על הפסוק: 'אבדה האמונה ונכרתה מפיהם' (ירמיהו ז: כח).³ הוא חוזר על הטענות הידועות כנגד ביטויי ההאנשה הרבים שבתורה ומצטט פסוקים מפורסמים בהקשר זה, כמו בראשית א: כו; ו: ו; ח: כא; יא: ז; ועוד, אך לא בתרגומו של סעדיה גאון, שניסה, כידוע, להרחיק ככל האפשר את ההאנשה מתרגומו ולשם כך אף שינה לא פעם את פשט הכתוב.⁴ נראה שגם עבד אלחק, כסופרים מוסלמים לפניו (למשל אבן חזם הספרדי, שמת בשנת 1064), בחר להשתמש בתרגומים נוצריים ערביים של התנ"ך, או ללכת בעקבותיהם, כי הם שמרו יותר על לשון ההאנשה המילולית של הטקסט ולכן נתנו מקום נרחב יותר להתקפה נגדו. יחד עם זאת הידיעה של עבד אלחק בתנ"ך מקיפה יותר מזו של סופרים מוסלמים אחרים, והוא מצטט פסוקים שאיש מהם אינו מצטט. אפילו התעתיק הפונטי הבלתי מדויק שלו לפסוקים בעברית מעיד על הכרת התנ"ך במידה שלא היתה לסופרים מוסלמים משכילים יותר ממנו. תעתיק פונטי כזה מצוי אמנם בכתבי סופרים מוסלמים לא מעטים, אך הוא משובש אצלם הרבה יותר. לפי רמת התעתיק, מספר הפסוקים המתועתקים ותרגומם המלא בידי עבד אלחק, מותר להניח שהוא זכר משהו מלשון המקור גם שנים רבות לאחר שהתאסלם.⁵

ייתכן שגירסה דינקותא שלו (מלומד גדול לא היה לא ביהדותו ולא לאחר התאסלמותו) ניכרת גם בהקשר אחר, כגון כשהוא מכניס פרשנות מדרשית לתוך פשט דברי המקרא. כך, למשל, הוא אומר בעניין מעשה הכרובים על ארון הברית (שמות כה: יח ואילך), שמשא צווה לעשות 'שתי צורות מזהב — בצורת שני ילדים קטנים, שקראו להם "כרובים" כלומר נערים' ומדגיש את הסתירה שבין ציווי זה למשה ובין איסור עשיית פסל ומסכה.⁶ אין ספק שעבד אלחק בנה כאן את טיעונו על סמך דברי חז"ל בתלמוד סוכה ה ע"ב: 'ומאי כרוב? אמר רבי אבהו: כרביא שכן בבבל קורין לינוקא רביא' — וקרא אותו לתוך פשט הכתוב, ואיננו יודעים אם עשה

2 ראה: לצרוסייפה, התנ"ך, פרק ב.

3 ראה: כה"י, עמ' 24. הפסוק ניתן שם גם בתעתיק פונטי. פרלמן אינו קושר את הפסוק עם רעיון ה'נסח' — ראה: עמ' 185.

4 ראה לדוגמה: כה"י עמ' 25-26, ועיין בתרגום רס"ג לפסוקים אלה. ייתכן שעבד אלחק הכיר את תרגום רס"ג. כך, למשל, גם הוא מתרגם את הביטוי 'ארון' (העדות, הברית): 'צונדוק', בעוד שבעולם המוסלמי היה מקובל יותר 'אלתאבות'.

5 יחד עם זאת, תרגומו של עבד אלחק אינם מדויקים ואף מעידים על אי־הבנה של הטקסט. בעמ' 34, לדוגמה, הוא מתרגם את 'ויגף' (שמות לב: לה) כ'ויקצף', מלשון כעס.

6 ראה: כה"י, עמ' 28-29; פרלמן, עמ' 187. פרלמן אינו מזכיר את דברי חז"ל. ובאשר לתעתיקים הפונטיים — יש, כמובן, לקחת בחשבון גם את שיבושי המעתיקים של כה"י.

כך על מנת לחדד את טיעונו על עבודה זרה, או שמא כדרך יהודים רבים לא הבחין
 הבחנה ברורה בין הטקסט המקראי, התרגומים ודברי חז"ל.
 דוגמה דומה לזו אנו מוצאים גם בדבריו המעניינים על המלך אחאב. כמעט
 בראשית ספרו, לאחר דברי ההקדמה, מביא עבד אלחק את המסופר על אחאב בספר
 מלכים א, פרק כ, אך מוסיף שהיה 'מאמין בדת מוחמד' בשעה שהיה יהודים כפרו בו
 (בבואו לעתיד). כאשר צר על אחאב 'מלך הרומיים ששמו בן הדד' ודרש ממנו את כל
 כספו וזהבו, ילדיו ונשותיו (ראה: מלכים א כ: ג), דרש ממנו גם דגל ('עלם') שעליו
 היתה כתובה ה'עדות' ('שהאדה') האסלאמית: 'אין אל מבלעדי אללה ומוחמד הוא
 שליחו'. אחאב הסכים למסור הכל לבן-הדד פרט לאותו דגל, ואז ענהו 'מלך
 הרומיים'⁸ בנאמר בפסוק ו שם. כאן בא, באותיות ערביות ובכתיב פונטי, הפסוק: 'כי
 אם כעת מחר אשלח את עבדי אליך וחקפשו את ביתך ואת בתי עבדיך והיה [המלה
 'כל' חסרה] מְחַמַּד עֵינֶיךָ וְשִׁימוּ בִידֶם וְלִקְחוּ' (מלכים א כ: ו) — עם תרגום מדויק
 למדי, פרט לסופו של הפסוק שמתורגם: 'וכל דבר שעניינך [בן] מחמד — ישימוהו
 בידיהם ויקחוהו, כלומר את הדגל'. נראה, שעבד אלחק עשה כאן שימוש במוטיבים
 אסלאמיים (אישים רבים, למשל אברהם, נחשבים למונותאיסטים ואף למוסלמים
 ממש עוד לפני הופעת מוחמד עצמו; השורש 'חמד' מצוי בצורות שונות בתנ"ך
 ומרמז על מוחמד ושליחותו)⁹ — תוך קישורם לדברי חז"ל על אחאב:

א"ר יוחנן: מפני מה זכה אחאב למלכות כ"ב שנה [למרות היותו חוטא — ח'
 ל"י]? מפני שכיבד את התורה שניתנה בכ"ב אותיות שנאמר... [מלכים א כ: ו]
 ויאמר למלאכי בן-הדד: אמרו לאדוני המלך כל אשר שלחת לעבדך בראשונה
 אעשה והדבר הזה לא אוכל לעשות [שם פסוק ז]. מאי מחמד עיניך, לא ספר
 תורה? [בבלי סנהדרין קב ע"ב].

בהמשך סיפורו של עבד אלחק, אין אחאב ניצל מאויבו אפילו כשהוא מבקש את
 ה'שפאעה' (מליצות יושר) של הנביא מוחמד. אך עבד אלחק מצטט פונטית פסוק
 נוסף בשבחו של אחאב (שם כב: לה) — 'והמלך היה מְעַמֵּד במרכבה נכח ארס',
 כאשר המלה 'מעמד' מתועתקת כ'מחמד' והתרגום הניתן הוא: 'והמלך היה מזכיר את
 מחמד כשהוא רוכב ונלחם ברומיים'.¹⁰
 את השם מוחמד מוצא עבד אלחק גם בפסוק נוסף, יוצא-דופן בספרות הפולמוס

7 ראה: כה"י, עמ' 5 ואילך; עמ' 181 והערה 12 שם.

8 הביטוי מעורר בקורא המוסלמי אסוסיאציה לכיזאנטיון.

9 ראה למשל בספרו של עלי בן רבן אלטברי בן המאה התשיעית, 'כתאב אדין ואלדולה'. מינגנה,
 בתרגומו האנגלי של הספר, השאיר שורש זה במקור — ראה: עלי בן רבן.

10 מענין שמלה דומה, 'מעמד', משמשת בספרות האנוסים המוסלמים בספרד בקשר למוחמד —
 כנראה בשל הדמיון בצליל. במכתב משנת 1503 של מופתי אוראן לאנוסים המוסלמים הוא מציע
 להם, כאשר יאלצו אותם לקבל את הנביא מוחמד יעשו זאת, אך יחשבו על ה'מעמד' (ההנהגה)
 היהודי באותו זמן! — ראה: קנטינו, עמ' 9, 13.

המוסלמית, והוא הושע ט: ו: 'כי הנה הלכו משד מצרים תקבצם מף תקברם מקמד לכספם...'. הוא נותן את הפסוקים ה-ו בתעתיק פונטי ובתרגום בלתי מדויק ומפרש אותם על כפירת היהודים והעונש שיבוא עליהם, גם מידי מוחמד ואומתו, שישלטו בהם וירשו את כספם (בהמשך, גם מס ה'גיזיה' נקשר לזה). אחר-כך מובא גם פסוק ז הידוע ('אויל הנביא משגע איש הרוח'), שהיהודים — לפי עבד אלחק — פרשוהו על הנביא מוחמד.¹¹ עבד אלחק מוכיח אותם על כך בחרי אף, אך משתמש בפסוק גם לראיה שאכן מוחמד נזכר בתנ"ך.

כאמור, ראוי לבדוק ביסודיות את כל תרגומיו ופירושו של עבד אלחק לפסוקי המקרא ולחפש בדבריו גם 'שקיעין' של פרשנות יהודית שאבדה. כאן אוכל רק להעיר, שדרכי פרשנותו של עבד אלחק מחזקות את ההשערה שהקורא המוסלמי בזמנו עדיין לא הכיר היטב את נוסח המקרא ואפילו את סיפורי המקרא כפשוטם, ונראה שתרגום התנ"ך לערבית לא היה נפוץ בין המוסלמים, בניגוד להשערות הרווחות במחקר בעניין זה.¹²

ב. גימטריא

השימוש בגימטריא (על-פי סדר אותיות האלף-בית העברי) ידוע בספרות המוסלמית לשימושים שונים, כגון קמיעות או פולמוס אנטי-יהודי, זמן רב לפני עבד אלחק. אך הוא משתמש בו לגבי פסוקים מוזרים ובצורה יוצאת-דופן ומרובה, מעבר למקובל בספרות זאת. הוא נעזר בגימטריא גם לשיחזור פסוקי התורה ה'אותנטיים', כביכול כפי שהיו לפני שהיהודים זיפו אותם,¹³ וכן להדגשת יסודות האסלאם, כגון: יום שישי, חגים ועוד. עניין אחרון זה מוזר ביותר, שכן החגים ואפילו יום שישי אינם תופסים מקום נכבד בתיאולוגיה המוסלמית,¹⁴ ואין ספק שעבד אלחק נגרר כאן אחר שורשיו היהודיים. אכן הוא חוזר ואומר במפורש, שהוא ישתמש בגימטריא שהיא עיקר גדול בדתם של היהודים, לפי שיטתם הם, ואף רומז בהקשר זה על ספר סודי, המצוי בידי היהודים.¹⁵ כבר בפרשת בראשית מוצא עבד אלחק רמזים מפורשים לנביא האסלאם, למשל במלה 'הגדולים' (בראשית א: טז), שאת חלקו הוא מביא בתעתיק פונטי ובתרגום. סכום אותיות מלה זו הוא 98, כלומר זהה לסכום אותיות השם מקמד ועוד 6, לציון יום השישי. עובדה זו רומזת, לדעתו, על הנוסח המקורי של הפסוק, שבו נאמר, כי אלוהים ברא את שני המאורות הגדולים, דהיינו השמש

11 ראה: כה"י עמ' 8-9; ועיין: שטיינשניידר, עמ' 302. ראה גם: סמואל, טקסט, עמ' 67, תרגום, עמ' 62.

12 ראה: לצרוסייפה, התנ"ך, פרק ה.

13 על נסיון שיחזור כזה — עיין, למשל: סדן.

14 ראה: לצרוסייפה, החגים, עמ' 17-28.

15 ראה: כה"י, עמ' 11; וראה שם: עמ' 10, 13, 15, 16; פרלמן, עמ' 181-183.

והירח, מאור הנביא מוחמד, ושהוא יפקיע את תקפותו של יום השבת על-ידי קביעת יום השישי במקומו.¹⁶

בהמשך מביא עבד אלחק את הפסוק 'ויטע ה' אלהים גן-בעדן מקדם... (בראשית ב:ח) בתעתיק פונטי, אך מתרגם: 'ויטע אלוהים את אחמד בגן לפני הבריאה' ומסביר שסכום אותיות 'גן' כסכום אותיות 'אחמד', דהינו 53, ושאינן להעלות על הדעת פסוק האומר, כי אלוהים נטע גן בגן-עדן.¹⁷ במקום אחר, הוא מצטט את הפסוק המפורסם ביותר בהקשר הגימטרי: 'ולישמעאל שמעתוך הנה ברכתי אותו והפריתי אותו והרביתי אותו במאד מאד... (בראשית יז:כ) — 'במאד מאד' = 'מחמד' = 92, וחוזר לבראשית ג:א, כדי ללמוד מן הפסוק, שאדם הראשון נברא אך ורק לשם מוחמד ('היה כאחד' = 53). את בראשית א:לא, 'והנה טוב מאד', הוא מתרגם 'והטוב שבהם הוא אחמד', על סמך סכום אותיות המלה 'והנה' (66), השווה ל'אחמד' (53) ועוד 5 תפילות יומיות ויום השישי ושני החגים (עיד אלפטר ועיד אלאצ'חא). כך גם הביטוי (בראשית יב:ב) 'לגוי גדול' (סכום האותיות 92), המתורגם 'ואברא ממך את מחמד' (אף הוא: 92); וכן המלה 'מגן' (בראשית טו:א), שסכום אותיותיה (93) מעידים על שם מחמד ועל האל העליון האחד.¹⁸

ג. טענות בעלות אופי קראי

הפולמוס המוסלמי נגד היהדות השתמש לא מעט בטענות קראיות. כך, למשל, נפוצה הטענה, שחכמי היהודים הוסיפו על דברי המקרא דינים ותפילות שבדו מליבם, בניגוד מפורש לפסוק 'לא תסף עליו ולא תגרע ממנו' (דברים יג:א).¹⁹ עבד אלחק מוסיף כמה דוגמאות וטענות משלו הנראות כטענות קראיות. הוא מזכיר את העירוב ('חכמיהם התיירו להם לשים עץ — "ח'שבה" — במקומות מגוריהם כדי שתותר להם היציאה' מן הבתים ביום השבת) ואת הדלקת הנרות בערב שבת ('חכמיהם התיירו להם להדליק נרות ולא אדע מניין בא הדבר הזה להם').²⁰ בכלל יש בפיו טענות מרובות נגד החכמים, שהיהודים מצייתים להם גם כאשר אין טקסט מפורש ('נצ') שיבסס את טענותיהם.²¹ בהקשר זה הוא יוצא נגד עיבור השנה, שהאסלאם דוחה

16 ראה: כה"י, עמ' 10-11.
 17 פירוש של זמן למלה 'מקדם' מצוי כבר בתרגומים קדומים ואף בוולגאטה. שני השמות אחמד ומוחמד לנביא מקובלים באסלאם, אך הרמב"ם ב'אגרת תימן' מבסס את התנגדותו לפירוש המוסלמי לבראשית יז: כ על ההבדל ביניהם.
 18 ראה: כה"י, עמ' 12-13 וכן עמ' 15-16.
 19 ראה: כה"י, עמ' 21-22 (בלשון רבים, כמו בדברים ד:ב); השווה, למשל: סמואל, טקסט, עמ' 21; תרגום, עמ' 41. ראה גם: פרלמן, עמ' 185 והערה 19 שם.
 20 ראה: כה"י, עמ' 23, 24. לפי פרלמן הכוונה להבערת אש ביום השבת.
 21 ראה: כה"י, עמ' 13. גם זאת היתה טענה מקובלת על סופרים מוסלמים. ראה, למשל: עבד אלג'באר (מת 1025), עמ' 165, לסורה 9 פסוק 30 בקוראן.

לחלוטין (הם) — כלומר היהודים — קובעים שנים אחדות ארוכות יותר מאחרות, שנה בת 12 חודש ושנה בת 13 חודשים, כדי שחגיהם יפלו בזמנים טובים המתאימים לצרכיהם,²² וכן נגד חג הפורים, אף שחג זה נחוג גם אצל הקראים — בניגוד לחג החנוכה. וכך הוא אומר על פורים: 'הם מציעים לעצמם חגים שאינם מצויים בדת משה (שריעת מוסא) ולא בתורתם. הם הוסיפו את חג המן (האמאן)', שנקרא בפיהם פורים ('בורים') וקריאת סורת המן.²³ אחר־כך מספר עבד אלחק, שחובה על היהודים לחוג חג זה ואף מביא תעתיק פונטי של ברכת המגילה ותרגומה.²⁴ הוא מוסיף בלגלוג, שהמן היה זיירו של 'ארדשיר', אשר בינו ובין משה מפרידות למעלה מאלף שנים. כבר העיר פרלמן על כך, שבלא יודעין הוא מלגלג כאן גם על הקוראן עצמו, המניח שהמן היה זיירו של פרעה.²⁵

ד. פרשנות הקוראן

לפעמים נוקט עבד אלחק כמה דרכים יחדיו לשם 'איסלום' של פסוקי מקרא, כגון ציטוט פסוקים דימיוניים מהמקרא, עם גימטריא ועם פרשנות הקוראן גם יחד. לאחר שהוא מזכיר, שהנביא מוחמד עשה ניסים מופלאים יותר מכל נביא אחר, אף-על-פי שלא היה מן היודעים קרוא וכתוב או חשבון, הוא מביא פסוק שמשה עליו השלום אמר, כביכול, לבני ישראל: 'שימו לבכם ["אח'צירו פאלכם"]', בסוף [כל] הזמנים יבוא נביא ששמו כרוך בשם רבו ["מקארן אסם רפה"] — ביטוי החוזר בפרשנות הקוראן ביחס ל"שהאדה", העדית, שבה נזכר מוחמד עם אלוהים] — לכו בעקבותיו ושמעו לו.²⁶ בעקבות זאת הוא מביא בתעתיק פונטי ובתרגום את הפסוק הידוע: 'נביא מקרבך מאחיד כמני יקים לך ה' אלהיך אליו תשמעון' (דברים יח טו), ובדומה לו — שם, יח), שמילא תפקיד נכבד גם בפולמוס המוסלמי נגד היהדות, כמו בפולמוסים קדומים יותר. והוא מוסיף: 'הם סבורים שהם הולכים בעקבות משה עליו השלום, אך זה ציוה עליהם ללכת בעקבות אדונינו מוחמד, תפילת אלוהים וברכתו עליו לשלום, ולא כך עשו אלא כפרו ותעו וחטאו [...]'. אחר־כך מפרש עבד אלחק כמו בפרשנות הקוראן האסלאמית, ששם מוחמד כרוך בשם אלוהים באמירת ה'שהאדה' ומוסיף, שהמלה 'אלוהים' בגימטריא (92) שווה למחמד! אחר־כך הוא

22 ראה: כה"י, עמ' 24.

23 ראה: כה"י, עמ' 22. חג הפורים עניין את המוסלמים באופן מיוחד — ראה, למשל: אלכירוני (מת 1048), עמ' 280-281 (בתרגום עמ' 273-274); עיין גם: גויטיין, עמ' 299; בניגוד לכך — השווה: טראכטנברג, עמ' 127.

24 נוסח הברכה מדויק, אך במקום אחר מובאת ברכת המינים בשינוי לשון: 'ולמשומדים אל תהי תקוה' — ראה: פרלמן, עמ' 188.

25 ראה: פרלמן, עמ' 184.

26 ראה: כה"י, עמ' 19-20; פרלמן, עמ' 177, 183.

שוב חוזר לצטט בכתיב פונטי ובתרגום את הפסוק מדברים יח: יט ולמד ממנו (דברי אשר ידבר בשמי'), שהנביא מוחמד אכן דיבר בשם אלוהים, כפי שניכר בקוראן (אך לא בספרי התגלות אחרים!). שהרי בראש הסורות בקוראן יש 'בסמ'לה' (באסם אללה אלרחמאן אלרחים').

מסקנת עבד אלחק מדברי פולמוסו, שרק מעטים מהם הבאנו כאן לדוגמה, היא קיצונית: היהודים אינם הולכים בעקבות תורת משה ונוהגים כעובדי אלילים ('משרכון') ואפילו כעובדי אש ממש.²⁷ לחיזוק טענה זו הוא מביא את ביטויי ההאנשה הרבים לאל וסיפורי 'התועבה' המצויים במקרא (לוט ובנותיו, יהודה ותמר, ועוד), אך בניגוד לסופרים מוסלמים שלפניו, שלמדו מביטויים וסיפורים אלה שספר התורה זויף, מרחיק עבד אלחק לכת ודורש לבטל את מס'הגולגולת שהוטל על היהודים ולמחוק מספריהם את דברי הכפירה המצויים בהם. בכך הוא מבקש, למעשה, לבטל את החסות ('ד'מה') שהאסלאם נתן ליהודים תמורת מס זה, כעובדי אל אחד וכבעלי הספר ('אהל אלכתאב'), ולבטל את בטחון חייהם ורכושם ואת זכותם לעבוד את אלוהיהם. אין הוא היהודי המומר הראשון המעלה הצעה מעין זאת וכבר עשה כן לפניו חסן בן סעיד מאלכסנדריה, שהמיר דתו לאסלאם בשנת 1298.²⁸ הסופרים המוסלמים עצמם נזהרו בעניין זה מאוד ומעולם לא ביקשו לבטל עקרונית את מס'הגולגולת או את התנאים הכלולים ב'חווה עומר', שהוטלו על היהודים והנוצרים. לכל היותר דרשו ליישם את ההגבלות החלות על היהודים והנוצרים לפי 'חווה' זה, אך תמיד ראו בהם את אנשי הספר הזכאים לחסות.

אכן דברי עבד אלחק לא נפלו על אוזניים קשובות בעולם המוסלמי, אבל הם ראויים לתשומת-ליבנו, שכן הם מאירים את הפולמוס המוסלמי נגד היהדות מן הזווית המיוחדת של מומר יהודי לאסלאם. מומר זה אשר לא היה משכיל כלל, בניגוד לקודמו סומאל לדוגמה — בכל זאת הכיר טוב יותר את התנ"ך ואת מנהגי היהודים מן הסופרים המוסלמים עצמם.

27 ראה: כה"י, עמ' 4, 31-32; פרלמן, עמ' 187. הפסוק 'כי ה' אלהיך אש אכלה הוא... (דברים ד:כד) עורר כבר את אבן חזם הספרדי לדין מיוחד, אך לא להסקת מסקנה קיצונית כל כך. ראה: אבן חזם, חלק א, עמ' 160.

28 ראה מהדורת וסטון ותרגומו.

הפניות ביבליוגרפיות

- אבן חזם
 אבן חזם אלאנדלסי, אלפצל פי אלמלל ואלאהואא ואלנחל [קאהיר 1348 להג'רה. המהדורה שבידי ללא תאריך].
- אלבירוני
 אבו ריחאן מוחמד אלבירוני, אלאת'אר אלבאקיה ללקרון אלח'אליה, לונדון 1878. [E. Sachau, *Chronology of Ancient Nations* (תרגומו:)].
- גויטיין
 S.D. Goitein, *A Mediterranean Society*, vol 2, Berkeley, Los Angeles, London 1971.
- וסטון
 S.A. Weston (ed. and transl), 'The Kitāb Masālik An-Nazar of Sa'īd b. Ḥasan of Alexandria', *JAOS*, 23 (1904), pp. 312-383.
- טראכטנברג
 J. Trachtenberg, *The Devil and the Jews*², New Haven 1983.
- כה"י
 אלח'סאם אלמג'רוד פי אלרד עלי אליהוד [הח'רב השלופה בפולמוס עם היהודים] (כותרת זו אינה מצויה בכה"י שלי, אלא בכת"י אחרים. מיספור הדפים לפי ספרור שלי). British Library ADD. 9660/21
- לצרוסי-יפה, החגים
 ח' לצרוסי-יפה, 'על החגים באסלאם', חקרי מזרח לזכר ד"צ בנעט, ירושלים תשל"ט, עמ' 17-28.
- לצרוסי-יפה, הערכה
 — — — 'תג'יד אלדין — הערכה מחדש... המזרח החדש, לא (תשמ"ו), עמ' 1-10.
- לצרוסי-יפה, התנ"ך
 H. Lazarus-Yafeh, *The Bible in Medieval Muslim Polemics* (in press). י' סדן, 'על "תורה" בת ימי הביניים', מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ב, תשמ"ג, עמ' 404-415.
- סמואל
 סמואל אלמג'רבי, אפחאם אליהוד, ההדיר מ' פרלמן עם מבוא, הערות ותרגום לאנגלית, *PAAJR*, 32, New York 1964
- עבד אלג'באר
 עמאד אלדין אבו אלחסן עבד אלג'באר בן אחמד, תנויה אלקראן ען אלמטאען, בירות (חש"ד).
- עלי בן רבן
 'Alī b. Raban Al-Ṭabarī — *Book of Religion and Empire*, transl. A. Mingana, London 1922.
- פרלמן
 M. Perlmann, "Abd Al-Ḥaqq Al-Islāmī, A Jewish Convert", *JQR*, 31 (1940/41), pp. 171-191.
- קנטינו
 J. Cantineau — 'Lettre de Moufti d'Oran aux Musulmans d'Andalousie', *Journal Asiatique*, 210 (1927), pp. 1-17.
- שטיינשניידר
 M. Steinschneider, *Polemische u. Apologetische Literatur*, Leipzig 1877.